

BURSA İL MÜFTÜLÜĞÜ
UÜ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

HAYATI, KİŞİLİĞİ VE DÜŞÜNCELERİ İLE
MUHAMMED HAMİDULLAH
SEMPOZYUMU

(18-19 Kasım 2005)

Bursa Müftülüğü

MUHAMMED HAMİDULLAH'IN HAYATI ve ESERLERİ

*M. Kâmil YAŞAROĞLU**

I. HAYATI

Muhammed Hamidullah 19 Ocak 1908 tarihinde Hindistan'ın Haydarâbâd şehrinde dünyaya geldi. Babası Haydarâbâd Nizam-lığı başmüftülerinden Ebû Muhammed Halîlullah annesi Sultan Begüm'dür. Ailesi köklü ilmî geleneğe sahip olup Arap müfessir ve mutasavvıfî Mahdûm Mehâimî'nin (ö. 835/1432) soyundan gelmektedir. İlk dini bilgilerini küçük yaşlarda aile fertleri ve özellikle annesi Sultan Begüm'den aldı. Klasik medrese tarzında bir kurum olan ve İslâmî ilimlerin yanında müsbet bilimlerin de okutulduğu Câmia Nizâmiyye'de eğitim gördü ve burada ihtisas eğitimini tamamlayarak 1924 yılında master seviyesine muadil bir derece olan mevlevî kâmil payesini aldı. Aynı yıl giriş imtihanlarını kazandığı Osmaniye Üniversitesi hukuk fakültesinde lisans öğrenimini tamamladı. Devletler hukuku ana bilim dalında İslam devletler hukuku (siyer) ile modern devletler hukukunun birbirine muadil oluşu hakkında önce bir bitirme tezi (L.L.B.) daha sonra da yüksek lisans tezi (M.A.) hazırladı. Bu arada Hanefî alimlerinin eserlerini neşretmek için kurulan *Meclisü ihyâi'l-mârifî'n-Nu'mâniyye* adlı müessesenin kuruluşuna katıldı. Osmaniye Üniversitesi Hukuk Fakültesi dekanı Prof. Hüseyin Ali Mirza'nın desteğiyle sağlanan bir bursla Almanya'nın Bonn şehrindeki Rheinische Friedrich-Wilhems Üniversitesi'nde İslâm devletler umûmî hukuku alanında doktora öğrenimine başladı. Tez konusuyla ilgili olarak Mekke, Medine, Beyrut, Şam, Kahire ve İstanbul kütüphanelerinde araştırmalarda bulunduktan sonra "İslâm

* Dr., Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul.

devletler hukukunda tarafsızlık” (Die Neutralität im islamischen Völkerrecht)¹ konulu tezini 1933 yılında tamamladı. Bu arada aynı üniversitede Arapça ve Urduca dersleri verdi, *Islamic Culture* dergisinin Avrupa muhabirliğini yaptı.

Paris’te Sorbonne Üniversitesi’ne sunacağı ilk dönem İslâm diplomasisi hakkındaki diğer bir doktora teziyle ilgili olarak Avrupa ve Kuzey Afrika kütüphanelerinde yazma eserler ve özellikle Fransız şarkiyatçısı M. Gaudefroy-Demombynes’in yanında İslâm’ın ilk dönemine ait siyasî belgeler üzerinde çalıştı. Bu tezini de (*Corpus des documents sur la diplomatie musulmane à l’époque du prophète et des khalifes orthodoxes*, Paris 1935) verdikten sonra bir süre Henri Laoust, Louis Massignon ve William Marçais’nin Collège de France’taki derslerine katıldı. Daha sonra ülkesine döndü ve 1936-1946 yılları arasında mezun olduğu Osmaniye Üniversitesi’nde İlahiyat ve Hukuk fakültelerinde profesör olarak görev yaptı.

Haydarabad Nizamlığı’nın Birleşmiş Milletler Teşkilatı’na üye olması için oluşturulan delegasyona 1946 yılında seçilen Muhammed Hamidullah kendisi Paris’te iken Hindistan devletinin 1948 yılında Haydarabad nizamlığını işgal etmesi üzerine ülkesine dönmedi. Haydarabad’ın bağımsız bir devlet olarak tanınmasını sağlamak amacıyla 1948 yılında Haydarabad Bağımsızlık Cemiyeti’nin (Hyderabad Liberation Society) kuruluşuna katıldı ve bağımsız bir Haydarabad devletinin batı dünyası tarafından kabul edilmesi amacıyla çalışmalarda bulundu. Bunun üzerine Hindistan devleti tarafından pasaportu iptal edildi ve Haydarabad topraklarına girmesi yasaklandı. Hindistan ile İngiltere arasındaki suçluların iadesi anlaşmasına göre İngiltere’ye girişi de engellenmiş olan Hamidullah Haydarabad’ın statüsü Birleşmiş Milletlerde çözüme kavuşuncaya kadar vatansız statüsünde Fransa’da kalmaya karar verdi.

1950’lerin başlarında bir süre Pakistan devletinin ilk anayasası ile ilgili hazırlık çalışmalarına katılan ve akademik çalışmalarını Paris’te sürdüren Muhammed Hamidullah Paris’deki Bilimsel Araştırmalar Milli Merkezi’nde (Centre National des Recherches

1 *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*, XIV (1935), s. 68-88.

Scientifiques) 24 yıl süreyle (1954-1978) araştırmacı olarak görev yaptı. Aynı zamanda Paris Camii'nde Cuma günleri dersler verdi ve İslâm Kültür Merkezi'nin kurulmasına katkıda bulunarak uzun süre aylık France-Islam dergisini yayınladı. Ayrıca Avrupa Müslümanları Dostluk Derneği'nin (Amicales des Musulmans en Europe) faaliyetlerine katıldı ve Fransa Müslüman Öğrenciler Derneği'nde (l'Association des Etudiants Islamiques en France) haftalık konuşmalar yaptı. Paris'te akademik çalışma yapan Türk öğrencilerine yardımda bulundu. Avrupa'da İslâm'ın tebliği amacıyla 1950'li yıllarda Cenevre'de İslam Merkezi (Centre Islamique de Genève) adlı bir araştırma ve yayın kurumunun teşekkülüne ve yayınlarına destek verdi.

Muhammed Hamidullah'ın hayatında ve akademik çalışmalarında Türkiye'nin önemli bir yeri vardır. İlk olarak 1932 yılında İstanbul'a geldi ve Şerafettin Yaltkaya, İsmail Saib Sencer, Helmut Ritter ve Osman Rescher'in aralarında bulunduğu ilim adamlarıyla tanıştı. 1951 yılında İstanbul'da düzenlenen Milletlerarası Müsteşrikler Kongresi'ne katıldı ve Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'ın teklifi üzerine 1952 yılından itibaren 25 yıl boyunca İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslam Araştırmaları Enstitüsü'nde yarı yıllık devreler halinde sözleşmeli misafir profesör sıfatıyla dersler verdi². Diğer taraftan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde ve Erzurum Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi'nde İslâm Tarihi, İslam Müesseseleri Tarihi, Mukayeseli Dinler Tarihi ve İslâm Hukuku dersleri okuttu. Bu derslerden bazılarının notları daha sonra bir araya getirilerek kitaplaştırıldı³. Ayrıca Konya, Kayseri, İzmir ve İstanbul Yüksek İslam Enstitülerinde, çeşitli kültürel derneklerde ve vakıflarda çok sayıda konferanslar verdi. Derslerini ve konferanslarını takip eden, daha sonra İslâmî ilimler alanında akademik çalışma

2 Genellikle haftada üç saat ve ele alman konunun türüne göre bazen İngilizce, bazen Fransızca ve daha çok Arapça yapılan konuşmaların tercüme edildiği bu derslere çeşitli fakültelere mensup öğrencilerin yanı sıra halktan bazı kimseler de katılmaktaydı.

3 Konferanslar (çev. Zahit Aksu, Erzurum 1975); İslam Tarihi Dersleri (çev. Ruhi Özcan, Erzurum 1976); Kur'an-ı Kerim Tarihi Ders Notları (çev. Suat Yıldırım, Erzurum 1978).

yapanlar arasında Hayreddin Karaman, Bekir Topaloğlu, Suat Yıldırım, Yusuf Ziya Kavakçı ve İhsan Süreyya Sırma da bulunmaktadır.

Fransız Bilimsel Araştırmalar Merkezi'ndeki görevinden 1978 yılında emekli olduktan sonra da araştırmalarını sürdüren Hamidullah yaşlılığına bağlı olarak ortaya çıkan rahatsızlığının ilerlemesi üzerine 1996 yılında önce Amerika Birleşik Devletleri'nin Pennsylvania bir süre sonra da Florida eyaletinin Jacksonville şehrindeki akrabalarının yanına yerleşti. Ömrünün sonlarına doğru işitme duyusunu kaybeden ve konuşma güçlüğü çeken ancak şuuru açık olan Muhammed Hamidullah 17 Aralık 2002 Salı günü yeğeni Sedîde Atâullah hanımın evinde sabah namazını kıldıktan sonra istirahat ettiği sırada vefat etti. 18 Aralık 2002 Çarşamba günü Prof. Dr. Yusuf Ziya Kavakçı tarafından kaldırılan cenaze namazından sonra Jacksonville'de bulunan müslüman kabristanına (Muslim Garden of Chapel Hills Memorial Gardens) defnedildi.

Nezaketi, alçak gönüllülüğü, dindarlığı ile tanınan ve hiç evlenmemiş olan Muhammed Hamidullah yaklaşık elli yıl boyunca Paris'te asansörü bulunmayan beş katlı eski bir binanın çatı katında yaşadı. Eserlerinden telif ücreti almadı ve Pakistan Devletinin 1987 yılında kendisine layık gördüğü hilâl-i imtiyâz ödülünü dönemin devlet başkanı Ziyaü'l-Hak'ın elinden almakla beraber takdim edilen para ödülünü kabul etmeyerek İslamabad'daki uluslararası İslam üniversitesinin bünyesinde bulunan İslam Araştırmaları Enstitüsü'ne bağışladı. Aynı şekilde Kral Faysal ödülüne layık görüldü ancak kabul etmedi. Kendisine Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığı tarafından Türk yazılı edebiyatının gelişmesine yardım eden yayınları dolayısıyla takdir ve teşekkür belgesi, İstanbul'daki bir kültür vakfı tarafından "Türk Millî Kültürüne Hizmet Şeref Armağanı" ödülü verildi.

Yabancı dil öğrenme konusunda son derece kabiliyetli olan Hamidullah Arapça, Urduca, İngilizce, Fransızca ve Almanca'nın yanı sıra Hintçe, Farsça, Türkçe, İtalyanca ve Rusça'ya da vakıf olup Endonezya ve Tayland dillerini öğrenmek için dersler almıştır. Son

derece titiz bir araştırmacı olup telif ettiği kitap ve makaleleri sürekli olarak gözden geçirmiş, elde ettiği yeni bilgileri ilave etmiş ve yanlışlarını düzeltmiştir.

Muhammed Hamidullah Medine’de Mescidü’n-nebî’de kıraat alimi Hasan b. İbrahim eş-Şâir’in huzurunda Kur’ân-ı Kerîm’i baştan sona kadar kıraat ettikten sonra 23 Ocak 1947 tarihinde bu kıraatı tasdik eden ve kendisine rivayet yetkisi veren bir icazetname almıştır⁴.

Paris’de yaşadığı sürece aralarında entelektüellerin de bulunduğu pek çok kimsenin müslüman olmasına vesile olmuştur⁵.

II. ESERLERİ:

Muhammed Hamidullah uzmanlık alanı olan İslâm Hukuku’nun yanı sıra İslâm tarihi, hadis ve tefsir alanlarında da bilimsel çalış-

4 Bu icazetname için bk. Muhammed Hamidullah, Kur’ân-ı Kerîm Tarihi (çev. Salih Tuğ, İstanbul 1993), s. 53-56. Hamidullah özel sohbetlerinde bu icazetnamenin kendisi için diğer diplomalarından daha değerli ve önemli olduğunu ifade eder (Şerafettin Gölcük, “Muhammed Hamidullah: Batı’da Parlayan İslam Yıldızı”, Yedi İklim, c. XVI (Nisan 2003), s. 35).

5 Kendisini Amerika Birleşik Devletleri’nde ziyaret eden Dr. Eslem Abdullah Hamidullah’ın kişiliği ile ilgili olarak şunları ifade etmektedir: “Onun dizinin dibinde tevazu ve şöhretten uzak kalma, sabır, kendini İslâm’a adama ve hizmet etme sanatını öğrendim. Kendisini incitmiş olan kimselere karşı hiçbir şekilde kin duygusu beslemiyordu. Hatta çoğu zaman fikirlerinden dolayı kendisini küçük düşürmeye çalışan kişiler için bile dua ediyordu” (<http://www.pakistanlink.com/hussaini/12272002.html>). Muhammed Hamidullah’ın son senelerini yanında geçirdiği yeğeni Sedide hanım vefatıyla ilgili hislerini şu şekilde anlatıyor: Ben aynı zamanda müşidimi, akıl hocamı ve öğretmenimi, babamı, annemi, ağabeyimi, oğlumu, en yakın arkadaşımı ve sırdaşımı kaybettim. Vefatından bir gün önce Pazartesi günü akşam yemeğini birlikte yedik. Ertesi sabah saat 4 de kendisini kaldırdım ve her sabah adeti olduğu üzere herhangi bir yardıma ihtiyaç duymadan hazırlığını ve kahvaltısını yaptı. Ben işe gitmek için hazırlanırken yatağında oturuyordu. Saat 6.45 de evden ayrılmak üzereyken odasından içeri baktığımda yüzü duvara dönük vaziyette yan tarafına yatmış olarak sakin bir şekilde uyduğunu gördüm. Öğle vakti saat 1 civarında eve döndüğümde 1996 yılında Paris’te şaka yaparak bana verdiği şu söze sadık kaldığını anladım: Ölüm meleğinin son nefesini benim yanımda almasına izin vermeyecekti ve bu sözünü tuttu. Yüzünde hafif bir tebessüm vardı, sanki namazdaymış gibi elleri bağlı bir şekilde yatıyordu” (<http://soundvision.com/feedback/feedback.asp?action=readmore&URL=/info/scholars/hamidullah.asp&offset=10>).

malar yapmış, pek çok makale ve kitap telif ederek önemli yazma eserlerin ilmî neşrini gerçekleştirmiştir. Eserlerini çoğunlukla Arapça, Urduca, İngilizce, Fransızca ve Almanca kaleme almıştır. Yaklaşık olarak 40 civarında kitabı ve 700 civarında makalesinin olduğu ifade edilmektedir. Önemli bir bölümü Türkçe'ye de çevrilmiş olan eserlerinin belli başlıları şunlardır⁶:

A) Telif Eserleri.

1. *Quran in Every Language* (Hyderabad-Deccan 1936, 1939). Bütün Kur'an tercümelerinin bibliyografik bir listesi olup Fâtiha sûresinin çeşitli dillerdeki çevirilerini ihtiva etmektedir.

2. *Mecmû'atü'l-vesâ'iki's-siyâsiyye 'li'l-'ahdi'n-nebevî ve'l-hilâfeti'r-râside* (Kahire 1941, 1956; Beyrut 1965, 1983, 1985, 1987). Doktorasının malzemesini oluşturan idarî-siyasî belgelerin neşridir. Müellif, eserin her yeni baskısında bulduğu belgeleri eklemek suretiyle çalışmasını geliştirmiştir. Kitabın Hz. Peygamber dönemiyle ilgili bölümü Vecdi Akyüz tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir (*Hz. Peygamber Döneminin Siyasî-İdarî Belgeleri*, İstanbul 1997).

3. *The Muslim Conduct of State* (Hyderabad-Deccan 1942; Lahore 1945, 1953, 1962, 1979). İslâm devletler hukukuna dair olup ilk defa 1941-1942 yıllarında *Islamic Culture* dergisinde yayımlanmıştır. Eserde Hamîdullah'ın Bonn Üniversitesi'nde yaptığı doktora tezi de yer almaktadır. *Islamic World Inter-State Relations* adıyla da yayımlanan kitabı (New Delhi 2001) Kemal Kuşçu (İstanbul 1963; Ankara 1979) ve Hamdi Aktaş (İstanbul 1998) *İslam'da Devlet İdarresi* adıyla Türkçe'ye çevirmiştir.

4. *The Battlefields of the Prophet Muhammad* (Woking 1953; Hyderabad-Deccan 1972). İlk olarak 1952 ve 1953'te *The Islamic Review* dergisinde (London) neşredilen eser Hz. Peygamber'in *Savaşları ve Savaş Meydanları* adıyla Türkçe'ye (trc. Salih Tuğ, İs-

6 Hamidullah'ın eserleriyle ilgili olarak bk. *İslam Peygamberi*, (çev. Salih Tuğ, İstanbul 1990), II, s. 1159-1169;

tanbul 1962, 1972, 1981, 1991), *Resûl-i Ekrem der Meydân-ı Ceng* ismiyle Farsça'ya (trc. Seyyid Gulâm Rızâ, Tahran 1956, 1970) tercüme edilmiştir.

5. *Le saint Coran* (Paris 1959, 1989). Kur'ân-ı Kerîm'in bir müslüman âlim tarafından yapılan ilk Fransızca çevirisi olup aynı zamanda Kur'an'ın bir Batı dilinde en çok okunan tercümesidir. Baş tarafında Kur'an tarihi hakkında bilgilerle Batı dillerindeki Kur'an çevirilerinin listesini içeren bir giriş yer almaktadır. Bir tür tefsirî tercüme özelliği taşıyan meâlde açıklamalar çoğunlukla notlar şeklindedir. Abdülaziz Hatip ve Mahmut Kanık tarafından *Aziz Kur'an* adıyla Türkçe'ye tercüme edilen eserin (İstanbul 2000) daha önce yalnız giriş kısmının çevirisi yapılmıştır (*Kur'ân-ı Kerîm Tarihi: Bir Deneme*, trc. Mehmet Sait Mutlu, İstanbul 1965; Ankara 1991 [Majit Yaşaroğlu'nun *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Terceme ve Tefsirleri Bibliyografyası* ile birlikte]; *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi: Özellikleri, Tedvini, Türkçe ve Batı Dillerine Yapılan Tercümelere*, ilâvelerle birlikte trc. Salih Tuğ, İstanbul 1993).

6. *Le prophète de l'Islam: Sa vie et son oeuvre* (I-II, Paris 1959, 1978, 1979; *İslâm Peygamberi*, trc. M. Sait Mutlu – Salih Tuğ, İstanbul 1969, 1972; trc. Salih Tuğ, I-II, İstanbul 1980, 1990, 2003; trc. Mehmet Yazgan, İstanbul 2004). Müellif, Hz. Peygamber'in hayatını ilk elden verilere ve kaynaklara dayanarak incelediği bu eserin üzerindeki çalışmalara devam ederek yeni baskılarına çeşitli bilgiler eklemiştir. Çeşitli dillere çevrilen kitapta konular siyer kitaplarının aksine sistematik düzenle anlatılmıştır.

7. *Introduction to Islam* (Hyderabad-Deccan 1957, *Initiation à l'Islam*, Paris 1963). Hamîdullah bu eserini, İslâm hakkında güvenilir bilgi edinme ihtiyacına cevap vermek amacıyla yazdığını belirtir. Yirmiden fazla dile çevrilen ve pek çok kişinin İslâm'ı benimsemesine vesile olan kitap Kemal Kuşçu (İstanbul 1961, 1965, 1973) ve Cemal Aydın (Ankara 1996) tarafından *İslam'a Giriş* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir.

8. *Muhammad Rasulullah* (Hyderabad-Deccan 1974). Hz. Peygamber'in hayatını özet olarak ele alan eseri Salih Tuğ (*Resûl-*

lullah Muhammed, İstanbul 1973, 1992) ve Ülkü Zeynep Babacan (*Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed*, İstanbul 2001) Türkçe'ye tercüme etmiştir.

9. *el-Bokhari, les tradition islamiques (tome-5). Introduction et notes correctives de la traduction française de Octave Houdas et William Marçais* (Paris 1401/1981). Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'inin iki şarkiyatçı tarafından yapılan Fransızca çevirisindeki yanlışları göstermek üzere kaleme alınmıştır.

10. *The Emergence of Islam*. Hamîdullah'ın, hicretin 1400. yılı kutlamaları çerçevesinde Pakistan'ın Bahâvelpûr şehrindeki İslâm Üniversitesi'nde verdiği on iki konferansından oluşmaktadır. Bu metinler ilk defa *Hutabât-ı Behâvelpûr* adıyla Urduca (1981, 1985), bazı değişikliklerden sonra İngilizce (trc. Afzal Iqbal, Islamabad 1993) olarak yayımlanmıştır. Eseri Murat Çiftkaya *İslâm'ın Doğuşu* adıyla Türkçe'ye tercüme etmiştir (İstanbul 1997).

11. *Six originaux des lettres diplomatiques du prophète de l'Islam* (Paris 1985, *Hazret-i Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, trc. Mehmet Yazgan, İstanbul 1998).

12. *Le grand livre de la conduite de l'état* (I-IV, Ankara 1989). Muhammed eş-Şeybânî'nin *es-Siyerü'l-kebîr* adlı kitabının Serahsî'nin yaptığı şerhle birlikte Fransızca'ya tercümesidir. UNESCO adına hazırlanan, ancak bu kurum tarafından yayımlanamayan tercümeyi Türkiye Diyanet Vakfı neşretmiştir.

Muhammed Hamîdullah'ın kitapçık tarzında kaleme aldığı çok sayıdaki eserinin başlıcaları şunlardır: *Daily Life of a Muslim* (Islamabad 1989); *Economic System of Islam* (Islamabad 1989); *The Muslim Women* (Islamabad 1989); *Spiritual Life in Islam* (Islamabad 1989); *Status of Non-Muslim in Islam* (Islamabad 1989). Erzurum Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi'nde okuttuğu bazı derslerin notları *İslâm Tarihine Giriş* (trc. Ruhi Özcan, İstanbul, ts.) ve *İslâm Müesseselerine Giriş* (trc. İhsan Süreyya Sırma, İstanbul 1992), aynı fakültede verdiği çeşitli konferansların tercümeleri de *Misafir Prof.Dr. M. Hamidullah'dan Konferanslar* adıyla (trc. Zahit Aksu, baskı yeri ve tarihi yok) basılmıştır.

B) Neşirleri.

1. Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed fî usûli'l-fıkh* (I-II, Dımaşk 1385/1965 [Fransızca olarak kaleme alınmış uzun bir girişle birlikte]).
2. İbn İshak, *es-Sîre (Sîretü İbn İshâk el-müsemmâ bi-Kitâbi'l-Mübedede' ve'l-meb'as ve'l-me'âzi*, Rabat 1976).
3. Reşîd b. Zübeyr, *ez-Zehâ'ir ve't-tuhaf* (Küveyt 1959).
4. Nu'mân b. Muhammed b. Irâk, *Kitâbü Ma'deni'l-cevâhir fî târihi'l-Basra ve'l-Cezâ'ir* (İslâmâbâd 1973).
5. Radiyyüddin Ahmed b. İsmâil el-Kazvînî, *Kitâbü's-Serd ve'l-ferd fî sahâ'ifi'l-ahbâr* (İslâmâbâd 1411).
6. İbn Kuteybe, *Kitâbü'l-Envâ' fî mevâsimi'l-'Arab* (Charles Pellat ile birlikte, Haydarâbâd 1375/1956; Bağdat 1988).
7. Vâkıdî, *Kitâbü'r-Ridde ve nebze min fütûhi'l-'Irâk* (Paris 1989).

Hamîdullah ayrıca Ebû Hanîfe ed-Dîneverî'nin *Kitâbü'n-Nebât* adlı ansiklopedik eserinin bir kısmını (Kahire 1973; Karaçi 1993), Belâzürî'nin *Ensâbü'l-eşrâf*ının Hz. Peygamber'in hayatıyla ilgili bölümünü (Kahire 1959), Muhammed b. Habîb el-Bağdâdî'nin *Kitâbü mâ câ'e ismâni ehadühümâ eşheru min sâhibihî fesümmiyâ bihî* adlı risâlesini, *Kitâbü'l-Emsâl*'inin bir cüzünü (*MMİIr.*, IV/1 [1375/1956], s. 35-45) ve Hemmâm b. Münebbih'in *es-Sahîfetü's-sahîha*'sını (*MMİADm.*, XXVIII [1953], s. 96-111; Dımaşk 1954; Hyderabad-Deccan 1955, 1956 [Urduca tercümesiyle birlikte], 1961, 1967; Paris 1979) yayımlamıştır. *es-Sahîfetü's-sahîha*'nın baş tarafında hadislerin tedvinine dair geniş bir girişi bulunmaktadır. Eser Kemal Kuşçu (*Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahifa-i Hemmam İbn Münebbih*, İstanbul 1967), Talat Koçyiğit (*Hemmâm İbn Münebbih'in Sahîfesi*, Ankara 1967) ve M. Ragıp İmamoğlu (*İlk Hadis Mecmualarından Hemmam b. Münebbih'in Hadis Mecmuası*, Ankara 1966-1967) tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

Hamîdullah'ın çeşitli dergilerde yayımlanan çok sayıdaki makalesinden bazıları şunlardır: "İslâm Hukukunun Kaynakları Açısından

Kitâb-ı Mukaddes” (trc. İbrahim Canan, *İİFD*, III [1979], s. 379-410; IV [1980], s. 313-326); “İslâmî İlimlerde İsrâiliyat Yahut Gayr-i İslâmî Menşeli Rivayetler” (*İİFD*, sy. 2 [1977], s. 295-319); “İslâm’da Devletler Hususi Hukuku Mefhumu” (*Annales de la faculté de droit d’Istanbul*, XII/18 [1962], s. 320-339); “İslâm’da Hac” (trc. M. Âkif Aydın, *İTED*, VIII/1-4, [1980], s. 123-162); “Hicrî Takvim ve Tarihi Arkapları” (trc. Kasım Şulul, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX/9 [2000], s. 671-685); “Hz. Peygamber’in İslâm Öncesi Seyahatleri” (trc. Abdullah Aydın, *Erzurum Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 4 [1980], s. 327-342); “İslâm’da Şahsî Teminatların Kaynakları Meselesi” (trc. Ahmet Özel, *Diyanet Dergisi: Hicret Özel Sayısı* [1981], s. 217-231); “Une ambassade du calife Abu Bakr auprès de l’empereur Heraclius et le livre byzantin de la prédiction des destinées” (*Folia Orientalia*, II/1-2 [1961], s. 29-42); “A Letter of the Prophet in the Musnad Script Addressed to the Yemenite Chieftains” (*HI*, V/3 [1982], s. 3-20); “Usûl al-Fıqh’ın Tarihi” (trc. Fuad Sezgin, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, II/1 [1956-57], s. 1-18); “Constitutional Problems on Early Islam” (*İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, V/1-4 [1973], s. 15-36; 1924-1980 yılları arasındaki çalışmalarıyla ilgili seçme bir bibliyografya için ayrıca bk. *İslâm Peygamberi*, II, 1159-1169).

Muhammed Hamîdullah’ın İslâm hukuku ve İslâm tarihine dair makaleleri derlenerek *İslâm’ın Hukuk İlmine Yardımları* (der. Salih Tuğ, İstanbul 1962), *İslam Hukuku Etüdüleri* (İstanbul 1984), *İslâm Anayasa Hukuku* (haz. Vecdi Akyüz, İstanbul 1995) ve *Makaleler / İlk İslâm Devleti* (trc. İhsan Süreyya Sırma, İstanbul 1992) adıyla yayımlanmıştır.

Diğer taraftan Alman şarkiyatçısı Carl Brockelman’ın Arapça yazma eserler literatürüne dair *Geschichte der Arabischen Litteratur* isimli eserinin asıl ve ek ciltlerinin bir araya getirilmesi suretiyle Osmaniye Üniversitesi adına yaptığı Urduca çevirinin neşri gerçekleşmemiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed Hamidullah, *The Muslim Conduct of State*, Lahore 1953, s. VI-VII;

a.mlf., *İslâm Peygamberi* (Çev. Salih Tuğ), I, s. XV-XX, 133; II, 1158-1169;

Suat Yıldırım, *Oryantalistlerin Yanılgıları*, İstanbul 2003, s. 280-281;

a.mlf., “Muhammed Hamidullah”, *Yeni Ümit*, sayı: 59, İzmir 2003, s. 7-12;

M. Kâmil Yaşaroğlu, “Muhammed Hamidullah”, *Çağdaş İslam Düşünürleri* (ed. Cağfer Karadaş), Bursa 2003, s. 87-98;

a.mlf., “Çok Yönlü Bir İslâm Alimi Portresi: Muhammed Hamidullah”, *Yedi İklim*, XVI/157 (2003), s. 58-59;

Şerafettin Gölcük, “Muhammed Hamidullah: Batı’da Parlayan İslam Yıldızı”, *Yedi İklim*, XVI/157 (2003), s. 35

İhsan Süreyya Sırma, “Paris Müslümanları Öksüz”, *Yeni Dünya*, IV/44, İstanbul 1997, s. 49;

a.mlf., “Üstad Muhammed Hamidullah’ın Ardından; O Klasik ve Modern Bir Âlimdi”, *Bilgi ve Düşünce*, I/4, İstanbul 2003, s. 108-110;

Ramazan Altınay, “Örnek Bir Çağdaş İslâm Bilimleri Araştırmacısı: Muhammed Hamidullah”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 3, Van 2000, s. 263-298;

Salih Tuğ, “Prof. Dr. Muhammed Hamidullah 1908-2002 (1326-1423 h.)”, *Marife*, II/3, Konya 2002, s. 9-12;

Yusuf Ziya Kavakçı, “Muhammed Hamidullah: Zamanımızın Dünya Çapındaki Dev İslâm Âlimi”, *Yedi İklim*, XVI/157 (2003), s. 21-28;

İsmail Yakıt, “Tanıdığım Çağdaş Bir İslam Düşünürü ve Türk Dostu: Prof. Dr. Muhammed Hamidullah”, *Türk Yurdu*, XXIII/192 (2003), s. 44-48;

Casim Avcı, “Prof. Dr. Muhammed Hamîdullah (1908-2002)”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, I/1, İstanbul 2003, s. 223-226;

İsmail Kara, “Gurûb Etti Güneş, Dünya Karardı ...”, *Dergah*, XIII/156, İstanbul 2003, s. 1, 14-18;

A. R. Momin, “Professor Dr. Muhammad Hamidullah (1908-2002)”, *Islamic Culture*, LXXVII/4 (2003), s. 83-90;

Salih TUĞ – M. Kâmil YAŞAROĞLU, “Muhammed Hamîdullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2005, XXX, 534-537.